

LBRIS

We know
books

Nicolae Manolescu

ISTORIA
LITERATURII ROMÂNE
pe înțelesul celor care citesc

Sumar

Explicație	5
A fost odată ca niciodată. Secolele XVI-XVIII.....	7
De când există literatură română	9
Despre ce fel de literatură e vorba	10
Sursele imaginației medievale	14
Între două <i>Gramatici</i>	15
Comedia literaturii: <i>Țiganiada</i>	17
Romantismul. 1840-1889	21
Romantismul <i>Biedermeier</i>	23
Generația romantică: poeții	24
Generația romantică: prozatorii	35
Doi mari prozatori.....	37
Postromantismul.....	40
Proza savantă și teatrul	40
Romanul își face intrarea în scenă	43
Clasicismul. 1867-1900	45
Prima bătălie canonică. <i>Junimea</i>	47
Generația de la 1900	75
Reacții la junimism. Critica literară	77
Prozatori realiști și naturaliști	82
Poeți neoclasici și neoromantici	89

Dramaturgi	95
Simboliștii	99
Modernismul. 1918-1947	109
A doua bătălie canonică. <i>Sburătorul</i>	111
Noi forme de lirism. Poezia pură	113
Romanul doric, ionic și corintic	116
Marii moderni	117
Tablou de epocă	160
Galerie cu poeți	160
De ce nu avem roman	164
A treia generație de critici maioreșcieni	171
Avangarda	177
Generația 1927. Literatură și ideologie	185
Contemporanii. 1948-2000	191
Un lustru de tranziție	193
Vestigii ale unei literaturi normale	195
Realismul-socialist	206
Literatura „nouă”	208
Poezia: oratori, retori și limbuți	208
Pe ogoarele prozei	214
Panaramă teatrală	219
Luptători pe frontul ideologic	222
Noua literatură. Generația 1960	225
Poezia. <i>Remake</i> modernist	225
Romanul. Proza	247
Critica, eseu și istoria literară	269
Postmodernismul	295
Portretul generației 1980 la maturitate	295
Poezia	298
Proza	316
Critica, eseu și istoria literară	322
Dramaturgia	330

După 1989	331
Optzeciști întârziți. În pragul lui 2000	331
Genuri „minore”?	342
Memorialiști de ieri și de azi. Jurnalul intim.	342
Traducători și traduceri	347
Literatura pentru copii și adolescenți. SF și Fantasy	349
Romanul polițist	350
Epilog: „Eu sunt cârpaci bătrân”	351
Indice de autori	353

A fost odată ca niciodată
Secolele XVI-XVIII

De când există literatură română

Istoricii literari au păreri diferite în această privință. Unii leagă apariția literaturii române de primele texte în limba română. Cu toții am auzit la școală de **Scrisoarea lui Neacșu** (1521), un boier din Câmpulung-Muscel, care îl informa, cu o jumătate de mileniu în urmă, pe un jude brașovean „za lucrul turcilor”. Despre o posibilă, cu alte cuvinte, trecere a pasului Rucăr-Bran de către turci. Peste opt ani, așadar, literatura română va împlini o jumătate de mileniu. Alții cred că începuturile pot fi împinse cu o sută și ceva de ani în urmă, când monahul Filotei de la curtea lui Mircea cel Bătrân rostea în slavonă niște imnuri necesare slujbei. Filotei ar trebui considerat, după părerea acestora, primul poet român, iar **Pripealele** lui, text și muzică, prima poezie românească. Mai sunt și unii, mai puțini, e drept, care împing originea literaturii române până la **Ponticele** lui Ovidiu. Să-i lăsăm pe aceștia din urmă în seama zeilor romani și să ne întoarcem la cele două păreri de dinainte. În ce mă privește, eu sunt de acord cu marele istoric și filolog elvețian din secolul XIX Jacob Burckhardt, care spunea: „Orice cultură începe cu un miracol al spiritului: limba”. **Pripealele** lui Filotei sunt traducerea unor imnuri bizantine din greacă în slavonă, care era limba bisericii noastre în secolul XV. Ele n-au cum să fie poezie românească.

Primele texte în limba română datează din secolul XVI. Acuratețea unora dintre ele ne poate face să bănuim că au existat texte anterioare care s-au pierdut. Toate literaturile s-au confruntat cu această problemă. Iată ce scrie De Sanctis în **Istoria literaturii italiene** despre canzona lui Ciullo, primul text atestat în italiană: „Numai cine știe cât timp trebuie ca o limbă nouă să dobândească o formă anume, care s-o facă aptă a fi scrisă și cântată, poate să-și dea seama că limba lui Ciullo, abia în stare de formare, trebuie să fi fost întrebuițată cu câteva secole înainte.” Un istoric român observă că în **Scrisoarea lui Neacșu**, în pofida formulelor slavone de început și de

sfârșit și dacă „le desfacem (ca pe) niște coji”, „miezul limbii române se înfățișează curat și limpede”. Al. Rosetti citează o scrisoare a unui moldovean căzut în mâinile ungarilor, cu care „a bătut război” Mihai Viteazul, cu alte cuvinte, înainte de 1 noiembrie 1600, și care se roagă de părinții lui să fie răscumpărat. Scrisoarea este într-o românească frumoasă și emoționantă: „Deci iar mă rog domnilor voastre să nu mă zăbăviți aici, ce să mă scoateți, măcar numai d-aș prăsi cu trupul, încă să ies în țară, că eu mor de dorul vostru: și îmbătrânesc, și am făcut o barbă până în brâu. Și să afle aciastă scrisoare a mea sănătoși pre dumnevoastră, amin. Feciorul vostru, Cocrișel: și simt (sunt) numai cu cămașa”. Scrisoarea s-a păstrat în arhivele bistrițene, ceea ce ne face să credem că n-a ajuns la destinație și că prizonierul n-a fost răscumpărat.

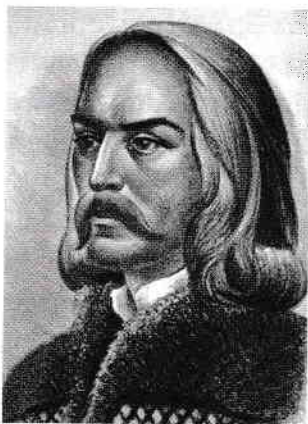
Cinci sute de ani nu sunt nici mulți, nici puțini. Depinde cu ce literatură ne comparăm. Literaturile occidentale au în general de două ori pe atât. Literatura japoneză i-a permis unui istoric să-și subintituleze doar primul volum, din trei pe care i le-a consacrat, **Prima mie de ani**. Protocronismul din anii 1970 a încercat să ridice moralul național prin împingerea originilor cât mai departe în trecut sau prin descoperirea unor priorități reconfortante. Cu un preț însă care nu trebuie niciodată plătit: al ridicolului.

Despre ce fel de literatură e vorba

Nici textele tipărite de diaconul Coresi în secolul XVI, nici **Cazania** lui Varlaam din secolul următor, nici **Didahiile** lui Antim Ivireanul din secolul XVIII nu sunt literatură în sensul de azi al cuvântului. Ne putem exprima însă la fel de categoric și fiind vorba de cronici, de **Psaltirea în versuri** sau de **Istoria ieroglifică**? Criteriile au fost două: rostul estetic sau conștiința literară a unui anumit grup. Niciuna dintre scrierile anterioare lui 1800 nu le îndeplinește. Trebuie să-l așteptăm pe Ienăchiță pentru primul criteriu și pe Kogălniceanu pentru al doilea. Propun un al treilea, făcut posibil de extinderea actuală a noțiunii de literatură, în care scrieri dintre cele mai diverse, ficționale sau nonficționale, își găsesc un loc. O mână de ajutor ne întinde Eugen Negrici cu „expresivitatea involuntară”, care ne permite să trecem cu vederea intenționalitatea estetică. Iată-ne pe cale să cuprindem sub umbrela literaturii opere dintre cele mai

diferite. Riscul este să cădem în extrema contrară și să-i luăm în serios pe aceia care au vorbit de o literatură română medievală nu numai în deplinul înțeles al cuvântului, dar care ar fi parcurs toate etapele literaturii occidentale, de la o Renaștere timpurie la Baroc. Un poem ca **Viața lumii** al lui Miron Costin a fost supus botezului Barocului.

Să revenim la texte. Nu **Cazania** lui **Varlaam** (?-1657) e problema, despre care Iorga a scris câteva cuvinte extraordinare și care nu e, oricum am lua-o, o operă de literatură, ci **Viețile (sfintilor)**, adică **Jitiile**, de la urmă, care sunt primele narațiuni din literatura noastră. Nimeni nu le-a băgat în seamă. Dacă ne deprindem cu fraza lor îmbârligată, **Jitiile** sunt o proză admirabilă. Predicând în același timp cu Ilie Miniat la Veneția și Constantinopol și cu Hrisant Notara la Ierusalim, **Antim Ivireanul** (1650-1716) e Bossuet al nostru, pe care nimeni nu-l exclude din istoria literaturii franceze și nu numai fiindcă scrie într-o limbă de o nemaîntâlnită frumusețe. **Didahiile** lui Ivireanul au circulat în manuscris până în secolul XIX cu un mare ecou.

Cronicarii trebuie considerați scriitori, iar operele lor, literatură. Ceea ce îi îndepărtează de noi este schimbarea regimului genurilor și speciilor literare după 1800. **Grigore Ureche** (1590-1647) este cel dintâi care se vede obligat să folosească în scris limba română pe care o vorbea în familie. Problema lui a fost din prima clipă să găsească echivalente românești pentru limba istoriei și a administrației, care era în epocă polona și, respectiv, slavona. Sursele, de exemplu, pentru lupta lui Ion-Vodă cu turcii din 1574 erau doi istorici polonezi și cronicile slavo-române din secolul XVI.

În hainele limbii lui nou-nouțe, cronicarul e un portretist remarcabil. Iliăș Rareș, „dinafară se vedea pom înflorit iar dinăuntru lac împutit”. Și cine va uita expresia paradigmatică a originii noastre latine: „Măcar că de la Râm ne tragem”? Adică, de la Roma. Primul nostru cronicar este și primul nostru scriitor clasic.

Miron Costin (1633-1691) este considerat de unii primul nostru memorialist, care povestește întâmplări la care a

participat nemijlocit. Învățasem pe dinafară, când eram în liceu, pasaje din celebra descriere a stolului uriaș de lăcuste pe drumul întoarcerii autorului de la Bar, din Polonia, unde urma universitatea. Unul dintre întâii noștri savanți, Miron Costin moare ucis din ordinul lui Constantin Cantemir, domnitor al Moldovei, care abia știa să se iscălească, tatăl celuilalt savant din secolul care urma. Așchia sare uneori departe de trunchi și capul cel mai învățat sabia ignorantului îl taie.

Ion Neculce (1672?-1745) nu mai are nevoie de prezentări. Decât poate ca să-l scoatem încă o dată, pe urmele lui Ș. Cioculescu, de sub puterea caracterizării lui Iorga – „moldovean cuminte și cu frica lui Dumnezeu – și s-o spunem pe-a dreaptă: mic boier de țară, prudent și chivernisit, tălpiz, fricos de depeizare și de schimbări, cu parapon pe cei mai norocoși decât el, pe deasupra xenofob”. Ceea ce îl salvează este geniul de povestitor, de la care vor trage învățătură Creangă și Sadoveanu. Nu cronică propriu-zisă, mustind de ranchiună ca **Scrisorile** lui Ghica, îl reprezintă neapărat în fața posterității, ci prefața, **O samă de cuvinte**, fascinantă culegere de anecdote și de legende istorice, povestite cu un dar incomparabil și într-o moldovenească dulce ca un fagure de miere.

În timp ce cronicarii moldoveni au fost conștienți de necesitatea de a lega evenimentele istorice, trecându-și unul altuia ștafeta, **Radu Popescu (1663-1729)** și ceilalți cronicari munteni au reprezentat partide boierești aflate în conflict și n-au părut deloc preocupați de interesul țării. Cronică lui Radu Popescu și așa-numitul **Anonim brâncovenesc** merită totuși o mențiune pentru claritatea lor lingvistică și literară. Caragiale din spiritul lor se trage.

Constantin Cantacuzino, stolnicul (1640-1716), primul nostru istoric profesionist, a cărui bibliotecă a fost una dintre cele mai bogate din secolul XVIII românesc, n-a lăsat urme literare, cu excepția portretului din frescă de la Horezu în care are fizionomia lui Balzac. Călinescu îl ironiza pentru stilul asemănător cu al pedagogului de școală nouă al lui Caragiale.

Nici Școala Ardeleană (**Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior**), cu toată influența ei asupra spiritului național după unirea cu Biserica Romei, nu e una de

clăscăli de literatură. Ici-colo, câte o creștinească și memorabilă frază, precum aceea a lui Micu despre unchiul său, episcopul Ioan Inochentie Clain, suspendat din funcție de Maria Theresia și ajuns muritor de foame: „La atâta lipsă venisă de și crucea de la piept o au fost zălogit.”

Primul poet, chiar dacă nu neapărat în sensul de astăzi, este **mitropolitul Dosoftei (1624-1692)**, a cărui **Psaltire în versuri**, precum aceea poloneză a lui Joseph Kochanowski sau aceea franceză a lui Clément Marot, a creat, conform opiniei unui specialist, întâiul sistem de versificație românesc de anvegură supus altui cod normativ decât acela unanim acceptat de la Văcărești încoace. Dincolo de acest aspect tehnic, este la Dosoftei un mare talent literar, într-o gamă a scriiturii care se întinde de la suav la grotesc, de la rugă la imprecuație, de la muzicalitate la plasticitate. „Gura i-este plină de amărăciune,/ De blăstăm, de hulă și de-nșelăciune”, scrie poetul însuși. S-a remarcat bine că Dosoftei localizează geografia biblică, populând-o de o faună și de o floră românească. Totodată, el concepe o lume fizic palpabilă, zugrăvită nu fără o anumită cruzime. Unele dintre versurile lui au căzut în folclor și le regăsim în colinde:

*La apa Vavilonului,
Jelind de țara Domnului,
Acolo șezum și plânsăm
La voroavă ce ne strânsăm...*

Dimitrie Cantemir (1673-1723) este cea mai importantă personalitate a epocii, una dintre cele mai celebre din Europa. A scris în mai multe limbi, știa douăsprezece, și în mai multe genuri: filosofie, știință, istorie, muzică, artă. Opera lui capitală este **Istoria ieroglică** din 1705, dar publicată, ca și **Țiganiada**, abia în ultima parte a secolului XIX, prima operă literară românească în deplinul înțeles al cuvântului. Este un *romanț* alegoric cu un subiect simplu, dar țesut cu numeroase și divers colorate fire care îl fac inextricabil. E vorba de basme

și de povestiri, unele senzaționale, de dialoguri, de poeme în proză sau în versuri, lirice sau manieriste, de fabule, inspirate din literatura barocă răsăriteană sau din așa-zisele cărți populare, precum **Porikologos**. Ca și în cazul **Țiganiadei**, e greu de spus ce consecințe ar fi avut pentru literatura noastră publicarea la timp a **Istoriei ieroglifice**.

Sursele imaginației medievale

Puțin înainte de mijlocul secolului XVIII, ca prin lovitura de baghetă a unui vrăjitor, toate marile personalități ies din scenă: Cantemir, în 1723, după exilul rusesc de peste un deceniu, Neculce, în 1745, după ce se retrăsese la moșia lui de lângă Iași, Radu Popescu, în 1729, după ce se călugărise, stolnicul Cantacuzino, spânzurat la Țarigrad, iar capul lui, veritabilă enciclopedie, umplut cu călți, ca să poată fi arătat vizirului. Pe la 1740, se naște Ienăchiță Văcărescu, ale cărui prime versuri văd lumina tiparului în 1787. Trebuie să treacă, așadar, cincizeci de ani până când firul rupt să se înnoade din nou, interval în care literatura română devine populară, în sensul că autorii recad în anonim, iar operele lor, în colportaj. Chiar dacă numărul traducerilor sporește, e greu să nu remarcăm dispariția literaturii culte. Din ce se hrănește imaginația puținilor cititori? Există două surse. Una: cronicile în versuri. „Gen nenorocit”, le-a numit, cu lipsa de umor cunoscută, Iorga. Nici Călinescu nu le-a arătat mai multă considerație. Abia Eugen Negrici își va da seama că sunt cele dintâi scrieri românești absolut originale. Ele sunt reportajele vremii. Nu denotă neapărat o „expresivitate involuntară”, pline de haz fiind în limba lor pestriță, care trebuie să fi fost limba epocii. A doua sursă: așa-zisele cărți populare, masiv tipărite spre 1800. Apărute cu mult înainte (o **Floare a darurilor** ar fi fost tradusă din italiană în epoca lui Ștefan cel Mare, dar nu s-a putut găsi vreun exemplar), **Alexandria**, încă în secolul XVI, urmată de **Troada**, **Varlaam** și **Ioasaf** și celelalte, ele sunt opera unor autori, majoritatea știuți, dar nementionați la noi, unde traducerile sunt adesea prelucrări sau adaptări. Sunt *cărți fără frontieră*, circulând în versiuni multiple pe o arie extrem de întinsă, din Balcani în Occident. Ca și cronicile în versuri, narațiunile cu pricina au fost, în general, disprețuite de istoricii literari. G. Călinescu afirmă că niciun Dante n-a ieșit din viziunile escatologice ale legendelor religioase ca aceea despre **Coborârea Maicii**

Domnului în iad, niciun Rousseau din florilegiile morale și niciun Swift din romanele satirice. Problema e greșit pusă. La nivelul literaturii române de după 1800, influența cărților populare a fost copleșitoare. Au mărturisit-o Cipariu, Heliade și alții. De-a lungul secolului XIX, ele continuă a fi citite ca opere de ficțiune. Până la Sadoveanu, continuă a-și juca rolul de a nutri imaginația scriitorilor români.

Între două *Gramatici*

În 1787, apare **Gramatica** lui Ienăchiță Văcărescu, iar în 1828, aceea a lui Heliade-Rădulescu. Sunt trei decenii de tranziție între literatura veche și literatura modernă, după o jumătate de secol de ruptură. Comentatorii nu sunt de acord în privința aprecierii celor trei decenii. Fapt e că nimic nu mai e ca înainte. Și, în primul rând, limba: acum ia naștere româna literară, sub influența francezei. Genurile și speciile sunt acelea pe care le vom întâlni până astăzi. Câteva dintre cele în vigoare în secolele XVI-XVIII (epopeea, cronică istorică sau versificată, oratoria religioasă) abia își mai trag sufletul la periferia vieții literare. Cărui fapt să i se datoreze o schimbare atât de radicală? Istoriografia tradițională a insistat pe ideea influenței franceze sau, cu titlul lui G. Călinescu, pe descoperirea Occidentului. Obiecțiile aduse ulterior acestui punct de vedere nu sunt convingătoare, căci, dacă e adevărat că noi avuseserăm și înainte destule contacte cu Europa, aceasta fiind principala obiecție, de la Iorga citire, acum era vorba de o altă Europă, trecută ea însăși printr-o revoluționară criză de conștiință. Contradițiile comentatorilor le reflectă pe ale epocii. Dar nu simplul contrast între Răsărit și Apus e caracteristic, după cum susține tradiția critică, ci, dimpotrivă, amestecul de spirit oriental și de spirit occidental, atât de relevant la Ienăchiță sau la Costache Conachi. E, apoi, o greșeală să opunem influența fanariotă celei a Luminiilor, modelului grecesc pe cel francez, căci fanarioții constituie o filieră majoră pentru ideile luminate. Fapt este că elita intelectuală de la București sau de la Iași din primele trei decenii ale secolului XIX poate fi înțeleasă mai degrabă prin ceea ce are hibrid și indisociabil decât prin înfățișarea teatrului ei de contraste. Ea însăși nu e conștientă de vreo polaritate. O dovedesc, între atâtea altele, comportamentul lui

Ienăchiță la Viena, evocat de el însuși în **Istoria prea puternicilor împărați otomani**, când cu încercarea de a le readuce în țară pe beizadelele lui Ipsilanti, și felul de a gândi al lui Conachi, care îl surprinde prin modernitatea lui pe istoricul francez Saint-Marc Girardin, aflat în vizită la Iași. O situație oarecum diferită prezintă **Însemnare a călătoriei mele** de Dinicu Golescu, o sociologie naivă, fără merite literare, care pune față în față Țara Românească și Occidentul. Boierul Dinicu e intimidat de un Occident care îi revelează, prin contrast, înapoierea din țară.

C.Th. Dimaras citează următoarea observație a lui Al. Șuțu: „Pe malurile Bosforului, în sânul moliciunii, s-a născut poezia Greciei noastre moderne”. În sânul moliciunii, pe malurile Dâmboviței și ale Bahluiului, s-a născut și poezia românească a epocii moderne. Pe de o parte, neoanacreontismul grec al lui Athanasios Hristopoulos, numit Micul Anacreon, al lui Psalidas sau Vilaras, pe de altă parte, tradiția occidentală în cap cu Ovidiu și cu toată poezia neoclasică din secolul XVIII au contat enorm în bagajul emoțional și stilistic al poezilor români ai vremii. Aș adăuga trubadurismul și, prin el, influența arabă, izvor, astăzi admis unanim, al primei lirici occidentale, aceea din secolul XII. Sunt lesne de recunoscut la Conachi, ca și la Văcărești, câteva motive: iubirea care ucide a poezilor udriți din Damascul secolelor VII-VIII, care își luau numele femeilor adorate, iubirea ca sclavie, nuree, lamentația și tortura sentimentală, ochii care fascinează și altele. Modul însuși de viață al madrigaliștilor noștri se înrudea cu al poezilor de Curte. Să nu uităm nici obiceiul de a lega versurile de muzică.

Sub raportul originii și al temperamentului, liricii noștri dintre cele două **Gramatici** se împart în două categorii. Văcăreștii, Conachi și alții mai mărunți ca Ioan Cantacuzino, Beldiman sau Dimachi sunt boieri și fii de boieri, instruiți, subtili, ironici și totodată senzuali, desfrânați, idealști, inspirați direct de poezia cultă grecească, franceză sau engleză, chiar dacă nu se dau în lături să presare în registrul înalt stilistic expresii culese din repertoriul lăutăresc al cântecului de lume. A doua categorie îi cuprinde pe Anton Pann, Mumuleanu sau Matei Milu, târgoveți și mahalagii (nu și bătrânul Milu), autodidacți, grosolani, cu principii morale mic-burgheze, dar cu limbă ascuțită și umor savuros, știind pe de rost idiomul străzii. Modelul lor este Béranger.

Anton Pann (1796?-1854) a fost cel mai adesea considerat oglinda acestei epoci de tranziție. Mai tânăr decât toți, el e mai degrabă o prelungire a epocii de tranziție către aceea

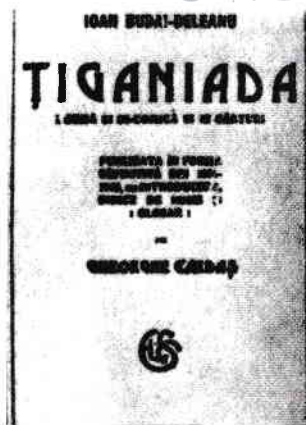
romantică, și care îi abandonase deja în bună măsură spiritul, când Pann își editează cântecele de lume, snoavele și povestirile, consacându-se antologării versurilor contemporanilor, cărora nu le dă nici măcar numele, în **Spitalul amorului** din 1850.

Cel mai valoros, deși foarte târziu recunoscut de critică, este **Costache Conachi (1778-1849)**, la care idealismul erotic se combină cu neînfrânarea cea mai impudică și văicăreala de rigoare cu o descriere fără perdea a sexualității. Registrul poetic e mai variat decât la toți. Metaforizării delicate de stampă japoneză („Umbreluță norocită,/ Ia sama că ești menită/ Să umbrești un obrăjel/ Plin de nuri și frumușel./ Cată să mi-l păzești tare/ Și de vânturi și de soare,/ Și când alți ochi i-ar căta,/ Să te pui drept fața sa,/ Că tu, umbreluță, știi/ Că îl tem și de stihii.”) i se opun mărturisiri foarte crude ca următoarea: „Cărările cele strâmpte de pândă și de tâlnire,/ Unde-ți furam câte-o gură supt a crengilor dosire,/ În sfârșit, locul cel tainic, de fericirea cea mare,/ Unde, în genunchi, la poale-ți, spre asfințitul de soare,/ Câștigând prin rugăminte sfânta ta făgăduință,/ Ți-am dat cerul chezașie de o vecinică credință.”

Comedia literaturii: Țiganiada

Toți comentatorii au remarcat că epopeea nu debutează la noi cu formele serioase, ci cu „poemationul-eroi-comico-satiric” al lui **Ion Budai-Deleanu (1760-1820)**, isprăvit într-o primă versiune în 1801 și într-o a doua în 1812, așadar cu decenii bune înaintea încercărilor unor Negruzzi, Bolintineanu sau Baronzii, dar tipărit postum în 1875-1877. Tot spiritul epocii era de vină: în fond, la sfârșitul secolului XVIII și începutul secolului XIX, lumea era sfâșiată între prestigiul modelelor clasice și raționalismul înnoitor al Luminilor. Voltaire însuși scrisese atât **Henriade**, cât și **La Pucelle d'Orléans**. Deși cât se poate de clare, intențiile autorului au dat naștere celor mai felurite interpretări ale naturii **Țiganiadei**: epopee eroicomică la D. Popovici, epopee mixtă la Ioana Em. Petrescu, poem epic burlesc, obscur și gratuit la Ion Istrate.

Și încă: dincolo de comicul aparent, epopeea ar vorbi „despre tristețea condiției omenеști” (Eugen Negrici) sau ar fi o „odisee umană”, evocând „strădania omenirii de a ajunge la ideal” (Paul Cornea). De la „lumea pe dos” a lui Istrate e o cale lungă. Mai este și o interpretare comparatistă care i-a răpit, într-un fel, operei lui Budai-Deleanu dreptul la originalitate, insistând pe zecile de surse posibile, majoritatea reale, și a fost nevoie de tranșanța lui G. Călinescu – „**Țiganiada** e o sinteză de înrăuriri, și opera în totul rămâne o creație proprie” – spre a se pune capăt aberației. Cei răspunzători au căzut victime unei stratageme a autorului, care nu numai că nu și-a ascuns

modelele, dar le-a și declarat cu o promptitudine la fel de suspectă precum aceea cu care a discutat în note procedeele folosite. Până târziu de tot, declararea surselor n-a părut obligatorie. Negruzzi, Ghica, Bălcescu au luat pasaje întregi din alții fără vreun scrupul legat de paternitatea textului.

Tocmai faptul că Budai-Deleanu a procedat diferit ne pune pe un alt drum către natura operei. Este evident, de exemplu, că notele de subsol trebuie considerate ca făcând parte din textul în versuri. **Epistolia închinătoare** era destul de clară în această privință. Notele aparțin unor tipuri diferite de cititori virtuali: unii predispuși la o lectură literală (Onochefalos), alții la una savantă (Erudițian), alții la una naivă (Idiotiseanu). Notele sunt oglinda care mărește sau micșorează sensurile textului propriu-zis. Dacă acest lucru este adevărat, și nu are cum să nu fie, atunci putem conchide că Budai-Deleanu este tot așa de puțin ispitit să scrie o epopee burlescă, pe cât este să scrie una deopotrivă eroică și comică. Subiectul și personajele îl preocupă mai degrabă ca pretext pentru o „jucăreauă” literară, cum o numește el însuși prin gura unuia dintre cititorii virtuali, sau, în definitiv, pentru o comedie a literaturii. **Țiganiada** este o epopee a literaturității, nu una a țiganilor, oferindu-ne repertoriul cvasicomplet al intertextualității: pastișă, șarjă, parodie, citat, aluzie, comentariu (multiplu și contradictoriu), glosă, prefață și alte forme de metatext sau de paratext. Este una dintre cele mai convingătoare ilustrări ale „literaturii de gradul al doilea”, care va fi teoretizată abia în a doua parte a secolului XX. **Țiganiada** nu trebuie raportată la epopeile anterioare ale lui Ariosto, Tasso sau Pope, ci la opere de o seamă, deși nu și de o vârstă cu ea, cum ar fi cele ale unor Joyce, Borges, Nabokov și, nu în ultimul rând, la **Don Quijote** al părintelui tuturor, Cervantes, bine cunoscut de altminteri lui Budai-Deleanu.

Dacă imită sau parodiază, Budai-Deleanu nu are în vedere atât epopeea veche, cât literatura ca atare, opera ca mașinărie textuală.

În fine, cărui cititor i se putea adresa autorul în 1812? Faptul de nu-și fi publicat opera să se explice oare prin conștiința că cititorul ei nu s-a născut încă? Până și un învățat luminat ca Petru Maior avea, s-ar zice, nevoie de lămuririle din epistola introductivă care i se adresează. Nici când a publicat-o T. Codrescu la sfârșitul secolului XIX, nici când au analizat-o în premieră Iorga și G. Bogdan-Duică la începutul secolului următor, acest cititor nu exista și nimeni nu putea bănuși ce fel de lectură pretinde bizara operă. Observația lui Jauss cum că există opere care, în momentul apariției, n-au parte de un public adecvat trebuie completată: publicul receptează totdeauna opera într-un anumit fel, având iluzia adecvării. Așa se explică, de altfel, de ce a avut parte **Țiganiada** de atâtea interpretări, una mai sigură pe ea decât alta.